

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VII Всеукраїнської науково-практичної конференції
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвяченої 65-й річниці від дня народження
Миколи Борисовича Петрова (1952-2008)
та 110-й річниці від дня народження
Олега Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907-1944)**

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (протокол № 13 від 19.09.2017 р.)

Рецензенти:

- О. М. Титова**, кандидат історичних наук, директор Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, вчений секретар УТОПІК, доцент Київського національного університету культури і мистецтв, вчений секретар Українського комітету ICOMOS, Заслужений працівник культури України
- С. В. Терський**, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею
- Л. І. Виногородська**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

- О. О. Заремба**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)
- І. О. Старенький**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, провідний науковий співробітник
- П. А. Болтанюк**, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, завідувач сектору «Музей старожитностей»
- А. Ф. Гуцал**, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Б. Комарницький**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України
- О. Л. Баженов**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка
- О. Д. Могилев**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- Б. С. Строцький**, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
- А. Б. Задорожнюк**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: О. О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2017. – 400 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Костянтин Пеляшенко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Харківський історичний музей
імені М. Ф. Сумцова

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ ГОРОДИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОМУ ЛІСОСТЕПУ

У статті, на основі даних розкопок городищ скіфського часу лісостепової зони межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця, розглянуті особливості організації внутрішнього простору укріплених поселень. Наведені дані про характер планування, а також деякі прийоми нівелювання поверхні давніми мешканцями городищ.

Ключові слова: *городище, ранній залізний вік, скіфський час, Лісостеп.*

При вивченні лісостепових городищ скіфського часу окрема увага дослідників, як правило, зосереджена на особливостях будівництва оборонних споруд, топографічних умов розташування пам'ятки, визначення хронологічних рамок існування та причини гибелі, досліджені окремих питань будівництва житлових і господарських споруд, характеристики матеріальної культури. У той же час, часто поза увагою залишаються питання планування житлового простору і характеру забудови укріплених пунктів скіфського Лісостепу. Пов'язано це передусім з дефіцитом джерел, оскільки ми поки не маємо жодного повністю розкопаного городища скіфського часу, а пам'яток досліджених на відносно великій площі не так багато для того, щоб робити впевнені висновки з цього напрямку.

Втім, на сьогоднішній день в Дніпро-Донецькому Лісостепу маємо цілий ряд городищ, на яких розкриті великі ділянки, а загальна досліджена площа перевищує 2000 м²: Більське (близько 50000 м²), Люботинське (7193 м²), Книшівське (5660 м²), Коломацьке (близько 6000 м²), Циркунівське (2100 м²), Полкова Микитівка (4413 м²) і в ур. Городище (близько 2000 м²). На основі даних розкопок цих пам'яток можна зробити певні висновки про планування житлової площі городищ скіфського часу.

Для розкриття даної теми використана відома нам за публікаціями і науково-звітною документацією інформація про планування городищ у лісостеповій зоні межиріччя Дніпра і Сіверського Дінця. Основна увага автора зосереджена на власних розкопках Циркунівського городища і спостереження, що дозволили висунути кілька тверджень стосовно характеру забудови житлового простору укріплених пам'яток.

Характер забудови житловими і господарськими об'єктами. Передусім, для жодного з городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу не фіксується будь-якої строгої системної забудови. У деяких випадках автором вдавалося виділити садиби в межах дослідженої площі.

Досліджуючи Люботинське городище в басейні р. Сіверський Донець, Б. А. Шрамко відмічав, що чіткого прямолінійного планування на пам'ятці немає, проте певна організованість простору була простежена. За матеріалами своїх розкопок дослідник виділив на городищі 18 садиб, орієнтуючись на скупчення будівельних об'єктів і наявність вільного простору між ними [16, с. 21-22]. Втім, слід зазначити, що не дивлячись на значні масштаби розкопок (7193 м²), дослідження не велись суцільною площею, тому за планами розкопів (яких було закладено 27 у різних частинах пам'ятки) важко однозначно виокремити межі цих садиб.

Ю. М. Бойко, на матеріалах розкопок пам'яток басейну Ворскли, виділив садиби на найбільш масштабних розкопаних поселеннях і городищах. В основі принципу розрізнення внутрішнього простору було покладено нанесення всіх категорій речових і будівельних залишків на плани розкопів. Автор відмічає, що садиби в плані наближалися по формі до прямокутників, але могли мати різні розміри і складність внутрішнього планування [1, с. 33, рис. 3-4]. Але детально вивчаючи плани розкопів з нанесенням об'єктів і знахідок, не завжди можна погодитися з виділеними межами садиб [1, рис. 5-16]. У той же час садибний принцип організації внутрішнього простору для ряду пам'яток не викликає сумнівів, однак не завжди має місце бути. Так, на Циркунівському городищі, у межах найбільших розкопів, площа яких наближена до 1000 м² (№ 10 і 13) не простежуються чіткі контури садиб (рис. 1-2). Іноді біля виявлених жител фіксується скупчення господарських ям, як це добре видно в розкопі № 10, де житлова будівля знаходилась на краю зольника, а на схід від неї було розташовано цілий комплекс господарських ям, що знаходилися на невеликій відстані одна від одної (рис. 1). Втім, такі ж групи ям фіксуються і в тих місцях, де житла не виявлені, що може вказувати на те, що могли існувати окремі господарські блоки між садибами.

Не виділяються чіткі межі садиб на Книшівському городищі, де була розкрита суцільна площа (5660 м²) у східній частині укріплення. Згідно публікації загального плану розкопу, можна зробити висновок про хаотичну забудову і лише умовне виділення меж садиб [5, с. 189, рис. VI].

Для переважної більшості городищ можна зазначити відсутність щільної забудови і досить багато вільного простору. Звісно, тут треба робити поправку на можливість існування дерев'яних будівель, конструкції яких археологічно не фіксуються.

Немає щільної забудови всієї площі на Люботинському городищі, на планах розкопів є ділянки на яких відсутні будь-які заглиблені в материк об'єкти в радіусі 5-10 м [16, рис. 8; 21; 28]. Дуже слабка насиченість будівельними об'єктами встановлена за результатами розкопок на городищі Полкова Микитівка – у межах розкопів зафіксовані великі ділянки, що зовсім не мали комплексів. Для прикладу в розкопі № 5 на площі 579 м² виявлено 5 господарських ям, у розкопі № 6 на площі 159 м² – жодного об'єкта, у розкопі № 9 на площі 733 м² зафіксовано п'ять господарських ям і піч для випалу кераміки [9, табл. 2, 13; 10, табл. 2].

Досить багато незабудованого простору було і на Циркунівському городищі, де виділяються ділянки без заглиблених комплексів і з слабкою насиченістю культурного шару матеріальними залишками (рис. 1-2). Подібні вільні ділянки можна пов'язувати з дорогами, вулицями, загонами для худоби та ін.

Для багатьох городищ вдається встановити відсутність забудови по центру. Пояснюється даний факт зазвичай наявністю загального загону для худоби або центральної площі, або, навпаки, тим, що центральна частина була небезпечною під час нападу і легко піддавалася обстрілу.

Незаселена центральна частина, з незначним відхиленням на північний-захід, була зафіксована під час розкопок Люботинського городища. Автор розкопок вважав, що це була площа 50×90 м, на якій зафіксовано слабонасичений культурний шар і відсутність будівельних залишків. До цієї площі від давніх входів на городище вели дві дороги з півдня і сходу, які археологічно фіксувались так само [16, с. 21].

Слабка потужність культурних нашарувань в центральній частині і на городищі в ур. Городище – культурний шар всього 0,2 м і дуже мало знахідок. Житла і господарські ями розташовані ближче до краю головного двору і майже відсутні по центру [3, с. 7, рис. 4, 13]. Так само на Басівському городищі – житла і комплекси концентруються по краю, під валом, без дотримання певної системи і єдиного орієнтування [6, рис. 2-3].

У центральній частині Східного укріплення Більського городища з півдня на північ проходила природна улоговина, в якій було джерело питної води [15, с. 25, рис. 3]. Тому через похилий рельєф центр цієї пам'ятки також був незабудований. Специфічної рисою Західного укріплення Більського городища є наявність великої кількості зольників (54), що маркують місцезнаходження давніх садиб, у розміщені яких також немає чіткої системи: найбільша їх концентрація в центральній і південно-східній частині, північно-західна частина майже вільна від зольників [15, рис. 6]. Втім, не слід забувати, що Західне Більське городище виникло на місці вже існуючого поселення, частина якого була оточена валом і ровом [17, с. 31].

Стосовно зольників, то можна констатувати, що їх присутність в межах укріплених пунктів Дніпро-Донецького Лісостепу досить рідкісне явище. Великою кількістю вони представлені лише на Західному Більському і городищі Полкова Микитівка. По одному зольнику зафіксовано на Циркунівському, Караванському, Червоносівському і Книшівському городищах [12, с. 352]. У той же час, зольні прошарки, насичені побутовими відходами (так само як і на «класичних» зольниках), фіксуються з внутрішньої сторони оборонних споруд, однак, не всюди, а в місцях нерівного природного рельєфу, в основному схил мису, на якому будувалося городище. На основі цього можна висунути твердження про особливості планування нерівностей побутовим сміттям і нівелювання поверхні.

Даний прийом, мабуть, вперше помітила В. А. Іллінська під час розкопок Басівського городища: «При накопленні культурних відкладів відбувалося вирівнювання поверхні між валом і середньою, підвищеною частиною площадки городища. Вал ніби вrostав у землю і тепер з внутрішнього боку городища досить слабо виділяється в рельєфі місцевості» [6, с. 50]. Те саме підтвердилося і під час досліджень Ю. В. Болтрика на цьому ж городищі: «В напрямку валу товщина культурного шару поступово зростає, в основному за рахунок пониження рівня материка» [2, с. 3]. Однак автор розкопок вважає, що причиною цього було те, що саме ця частина найінтенсивніше експлуатувалась мешканцями городища [2, с. 4].

Велика западина під валом зафіксована в північно-східній частині Книшівського городища і тут її так само нівелювали ґрунтом з матеріальними залишками. Максимальна потужність культурних нашарувань тут складала 2,6 м [4, с. 7]. Ця улоговина тягнеться вздовж вала, що утворилася в результаті будівництва оборонних споруд. Сам же автор відмітив загальну тенденцію зменшення потужності культурного шару до центру городища [4, с. 7].

На Люботинському городищі вздовж валу була зафіксована зольна смуга, що переривалася лише біля входів. Під час розкопок автор встановив, що ці відкладення представляють собою пічні та господарські викиди, що накопичувалися впродовж довгого часу [16, с. 21].

Потужні скупчення золи під валом зафіксовані на городищі Полкова Микитівка (розкоп № 10/1974) – до 1,6 м. Його потужність зменшувалася на північ, тобто в бік центральної частини [11, с. 19]. У центральній же частині пам'ятки потужність культурного шару становила в середньому 0,6 м.

На городищі в ур. Городище досліджувався центральний двір у вигляді підвищення-останцю. Культурні нашарування по краю мали значну потужність (розкопи № 4 і 8). Так, у розкопі № 4 потужність культурних нашарувань біля північного схилу досягала 2,35 м, причому рівень сучасної денної поверхні був відносно рівним [3, с. 12, рис. 18].

Під час досліджень автора цієї статті на Циркунівському городищі, у двох розкопах (№ 8 і 12) також зафіксовано природне пониження рельєфу по краю мису, яке нівелювалося культурними відкладеннями. У цих місцях потужність культурного шару збільшується до 1,2-1,6 м, замість звичних 0,3-0,4 м (рис. 3). Внутрішня сторона біля підніжжя валу з напільної сторони (на півночі), рельєф якої був спокійний, мала звичайну потужність культурного шару (0,3 м), що було простежено в розкопі № 10.

На ряді городищ (Басівське, Циркунівське, Книшівське) фіксуються аморфні ями, що розташовані вздовж оборонної лінії, або як їх ще іноді називають передвалові виїмки. Пов'язані вони, ймовірно, з насипанням валів, ґрунт для яких брався не тільки з рову а і з внутрішньої площадки майбутнього городища. Потім ці ями/виїмки теж нівелювалися культурними нашаруваннями. Пояснити це явище можна терміновістю у зведенні оборонних споруд, коли не було часу зволікати і приносити землю для валу здалека. Треба також зазначити, що ці ями/виїмки (або як їх називала В. А. Іллінська ями-резерви) фіксуються під валами, що споруджувалися біля ескарпованих схилів городищенського мису і їх немає біля валів з напільної сторони. Пояснити це можна тим, що на цих ділянках не було ґрунту з рову для насипання валу і оскільки при ескарпуванні землю було важко піднімати наверх, частину її брали з житлового майданчика. З напільної ж сторони мисових городищ, де рельєф мав не пониження, а навпаки, як правило, підвищення, збільшення культурних нашарувань під валом не зафіксовано (Циркуни, укріплення Малий Городок на Басівському городищі).

Займаючи високі миси, населення стикалося з проблемою нерівності житлової поверхні, яка для зручності життя потребувала нівелювання. Центр мису – це найбільш висока точка і далі до краю житлового майданчика поверхня мала похилу поверхню. Нівелювання поверхні способом насипання культурних залишків можна пояснити ще й усуненням можливості накопичення води під валом, оскільки в результаті спорудження фортифікаційних споруд після дощів і паводків вода не мала стоку.

Аналогічні випадки зафіксовані на городищах лісової смуги. Так, для Марицького городища на Сеймі А. І. Пузікова відмічала, що потужність культурного шару на схилах мису городища різко збільшувалась, іноді до 1,60-2,0 м, за рахунок сміттєвих відвалів із золою, у той час як у центральній частині плато шар не перевищував 0,2-0,25 м [13, с. 10].

Однак, планування внутрішнього простору на сусідніх північних городищах відмінне від лісостепових. На тому ж Марицькому городищі житлові будівлі були розташовані на високій частині плато ближче до західної і східної частини, двома ланцюгами, що були витягнуті за напрямком північ-схід [13, с. 15]. Цей факт дозволяє передбачати вуличне планування. На городищі Переверзево-1 житла були розташовані по краю городищенського плато, іноді вони групувались гніздами по три. Центр городища майже не мав будівельних об'єктів [14, с. 24, рис. 5].

Значну увагу плануванню городищ юхнівської культури приділено в роботах Д. В. Каравайка. З огляду на них, можна зробити висновок про значну відмінність організації внутрішнього простору укріплених пам'яток лісостепової Скіфії і населення раннього залізного віку, що мешкало в лісовій смузі. Для городищ юхнівської культури характерно кілька варіантів планування. По-перше, це спорудження довгих будівель по центру городищенської площі, з виділенням незабудованих ділянок, що могли використовуватися в якості загону для худоби. Подібний тип забудови відомий і на сусідніх пам'ятках д'яківської та дніпро-двинської культур. Зовсім інший вид планування – це будівництво довгої будівлі по краю площадки. У цьому разі центр городища залишався незабудованим [7, с. 31; 8, с. 23-26]. Втім, не виключене і хаотичне планування, оскільки на ряді городищ знайдені незначні за площею будівлі, що не вписуються в жодну з систем [8, с. 41].

Отже, на сьогоднішній день ми маємо певні уявлення про організацію внутрішнього простору городищ скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу. Вони мали переважно несистемну садибну забудову з нещільним розташуванням будівельних об'єктів. У межах цих пам'яток фіксуються вільні від забудови

ділянки, розміщені як правило в центрі. Мешканці укріплень використовували прийоми нівелювання нерівностей рельєфу ґрунтом, насиченим будівельними і побутовими залишками.

Без сумніву, нові розкопки великими площами на лісостепових городищах скіфського часу поставлять ще багато питань стосовно використання житлової площі і внесуть свої корективи в наші сучасні роздуми.

Список використаних джерел і літератури

1. Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко. – Котельва; Київ: ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2017. – 188 с.
2. Болтрик Ю. В. Звіт про роботу Басівського загону експедиції «Сула» за 1992 р. / Ю. В. Болтрик, К. П. Бунятян, О. Є. Фіалко // НА ІАНАНУ. – 1992/ 7. – 24 с.
3. Буйнов Ю. В. Отчет о раскопках городища скифского времени в урочище Городище Валковского района Харьковской области в 2001 году / Ю. В. Буйнов // НА ІАНАНУ. – 2001. – 20 с.
4. Гавриш П. А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. / П. А. Гавриш // НА ІАНАНУ. – 1989/166. – 46 с.
5. Гавриш П. Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля) / П. Я. Гавриш. – Полтава: Археологія, 2000. – 232 с.
6. Іллінська В. А. Басівське городище / В. А. Іллінська // Археологія. – 1965 – Т. 18. – С. 48-75.
7. Каравайко Д. В. Городища юхнівської культури (До характеру планування та житлобудівництва) / Д. В. Каравайко // МАГІСТЕРІУМ. – 2003. – Вип. 11. – С. 27-32.
8. Каравайко Д. В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья / Д. В. Каравайко. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 276 с.
9. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции у с. Полковая Никитовка, Боходувского р-на Харьковской обл. в 1972 г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ – 1972/73 – 48 с.
10. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1973г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ. – 1973/33. – 19 с.
11. Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. ун-та в 1974 г. / А. А. Моруженко // НА ІАНАНУ. – 1974/68. – 29 с.
12. Пеляшенко К. Ю. Зольник Циркуновского городища / К. Ю. Пеляшенко // Археологія і давня історія України. – 2017. – Вип 2 (23). – С. 340-353.
13. Пузикова А. И. Марицкое городище в Посеймье / А. И. Пузикова. – М.: Наука, 1981. – 120 с.
14. Пузикова А. И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье) / А. И. Пузикова. – М.: Пущинский научный центр РАН, 1997. – 126 с.
15. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.
16. Шрамко Б. А. Люботинское городище / Б. А. Шрамко // Люботинское городище: зб. наук. пр. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 9-140.
17. Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII междунар. науч. конф. – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 31.

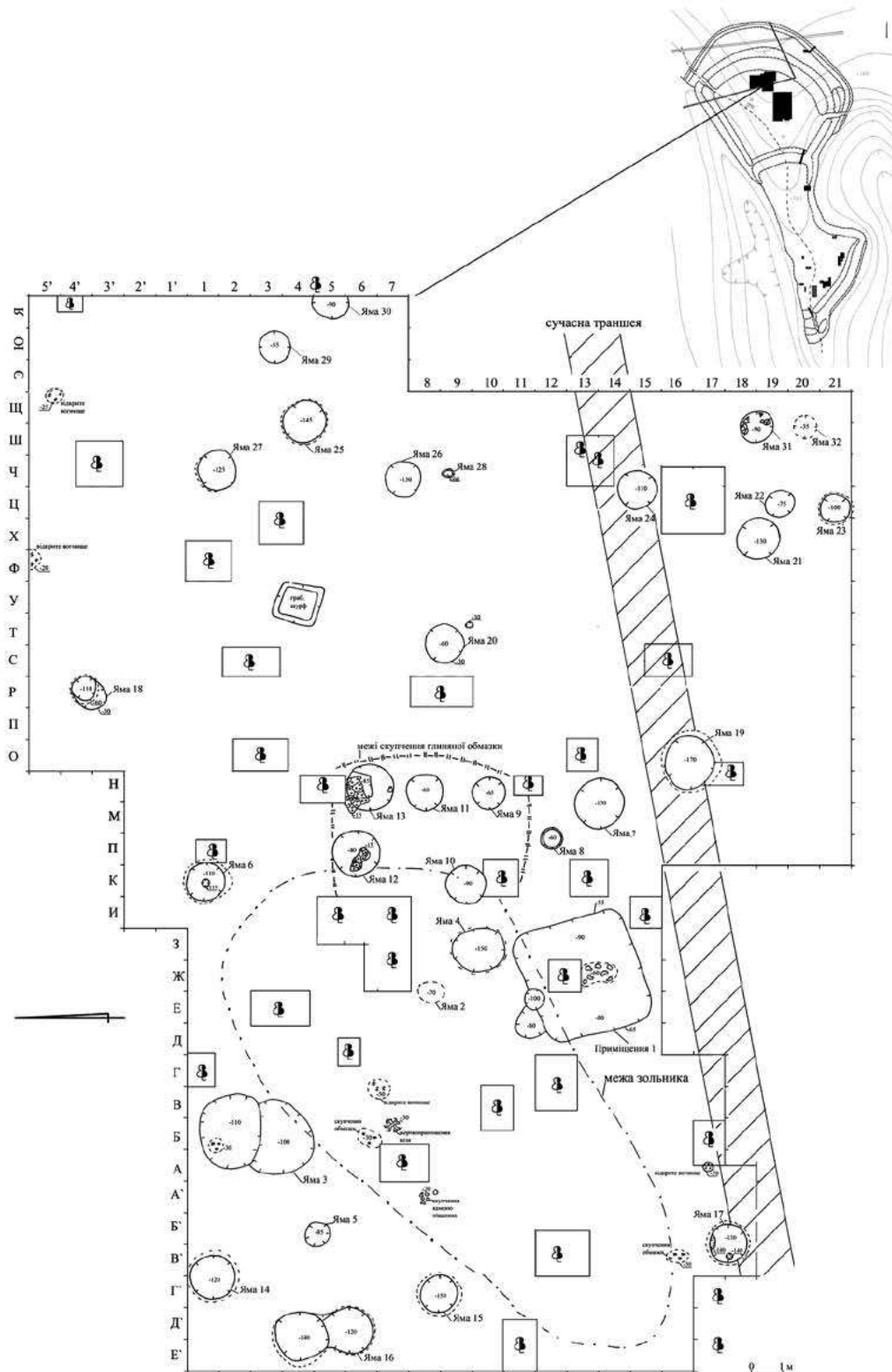

Рис. 1. План розкопу № 10 на Циркунівському городищі.

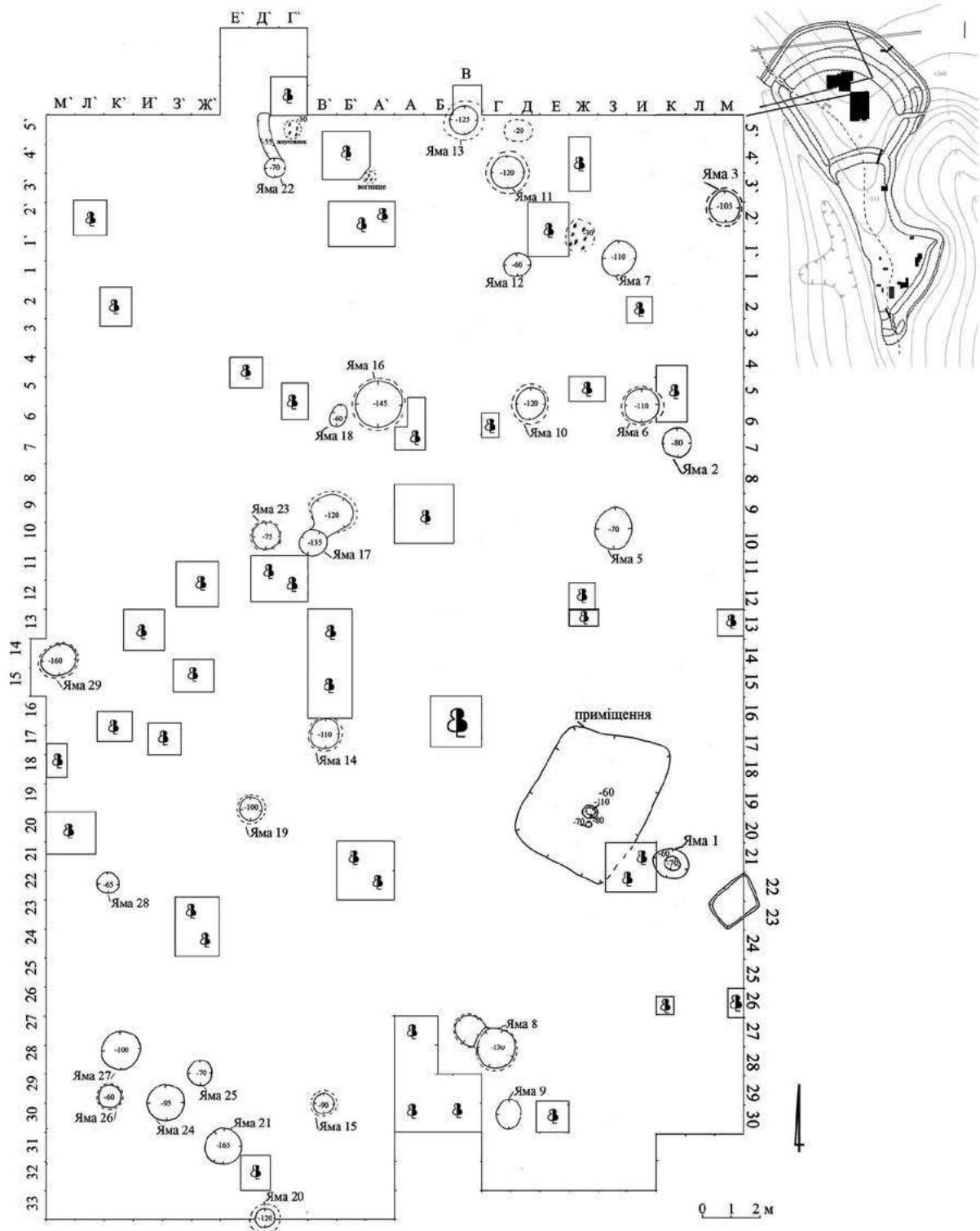

Рис. 2. План розкопу № 13 на Циркунівському городищі.

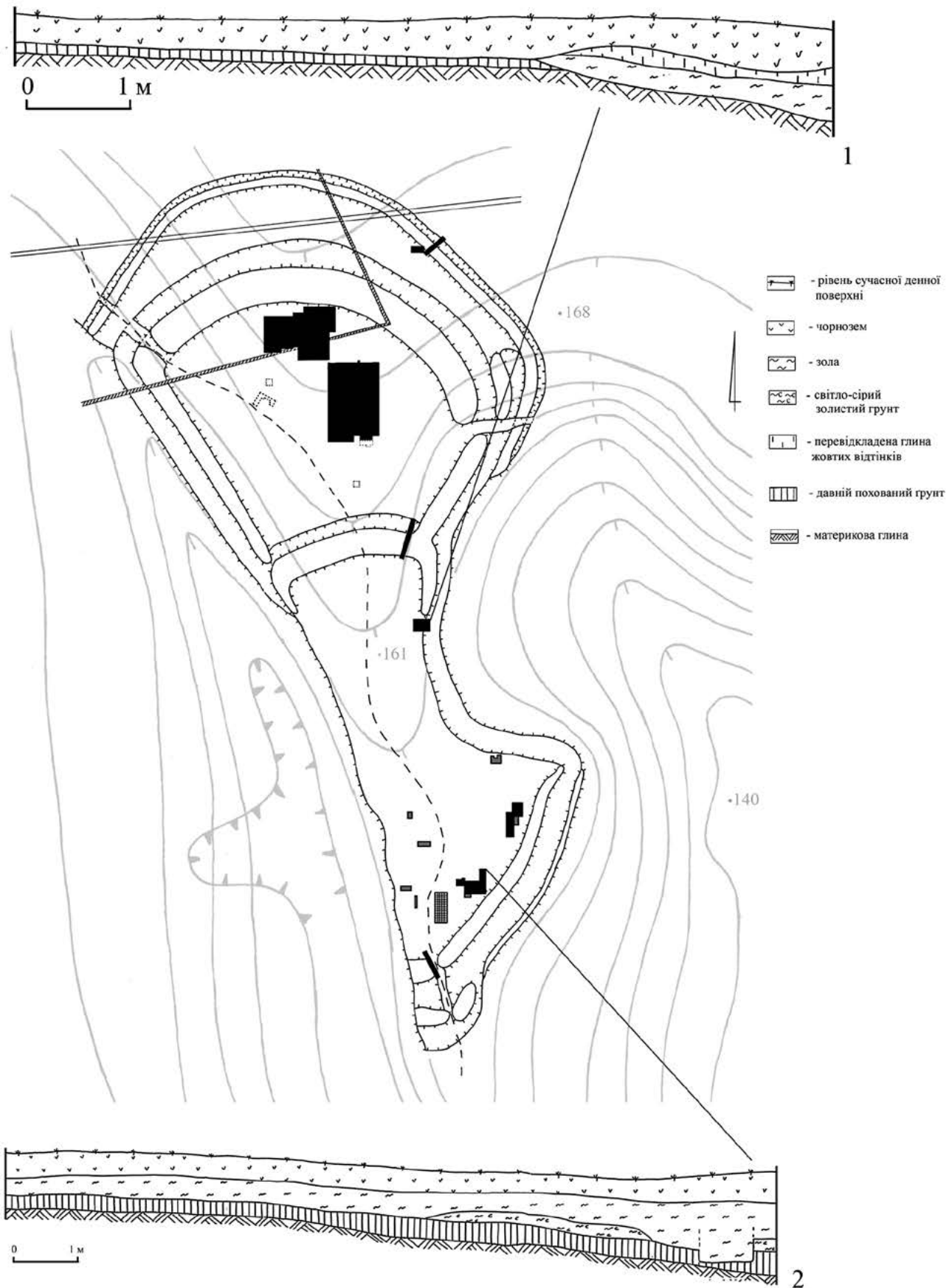

Рис. 3. Стратиграфія північної стінки розкопу № 12 (1) та східної стінки розкопу № 8 (2), що розташовані по краю мису житлової площі Циркунівського городища.